

слио чазначансии да су дати подаци проијена из наших докумената, па их тако треба и узети.

Цугујемо захва.гност и рецензентича: Нијазу Диздаревићу, др Здравку Антонићу, мр Рафаелу Брчићу и Миодрагу Чанковићу, који су помогли (а се поједини догађаји боље објасне и да се неке непрецизности отк.ione.

На крају Монографије читалац може видјети изворе и литературу која је била основа за обраду борби и живота 16. муслиманске бригаде у току НОР-а.

Формирање муслиманских (и хрватских) јединица Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије ГНОВ и ПОЈ) једна је од специфичности у развоју не само оружаних снага рата и револуције него и шире - народноослободилачког покрета (НОП) у Босни и Херцеговини. Те специфичности потичу од посебних историјских услова у којима се до рата и у току рата налазила Босна и Херцеговина и њени народи. Наша историјска наука је расвијетлила и објаснила те специфичности, њихове узроке и последице,¹⁾ и ми у овом дијелу текста немамо намјеру да посебно и поново обрађујемо оно што је већ утврђено и од јавности прихваћено, већ нам је циљ да читаоцу пружимо једну сажету информацију из које би видео друштвено-политичке разлоге формирања муслиманских јединица и 16. муслиманске бригаде НОВЈ у источној Босни током народноослободилачког рата (НОР).

Такође, држимо да није неопходно шире улазити у све аспекте политичке (и војне) стратегије Комунистичке партије Југославије (КПЈ) уочи и током НОР-а, јер то прелази оквир наше теме. Читалац кога то буде интересовало лако ће се о томе обавијестити у богатој литератури.

I

Политика готово свих грађанских структура у Босни и Херцеговини - између два рата, као и раније - темељила се на уским и засебним националистичким и вјерским основама, на подвајању Срба, Хрвата и Муслимана у свим областима живота. Сви облици грађанског организованог имали су наглашена национална (у ствари, националистичка) и вјерска обилежја. Највећи број Муслимана подржавао је или је био организован у Југословенској **муслиманској** организацији (ЈМО), Хрвата - у Хрватској сељачкој странци (ХСС), а Срба у грађанским партијама које су у својим називима имале југословенско (у ствари, унитаристичко) обилежје, на примјер, Југословенска национална странка (ЈНС), Југословенска радикална заједница (ЈРЗ) и томе слично. Такође, као и раније, постојале су српске, хрватске и муслиманске банке,²⁾ српска, хрватска и муслиманска културно-просвјетна («Просвјета», «Налредак», «Гајрет», «Народна

1) О томе су радове објавили: Родољуб Чолаковић, Цвијетин Мијатонић и Ђуро Пуцар (реферати на Оснивачком конгресу КП Босне и Херцеговине), Авдо Хумо, Угљеша Даниловић, Салим Ђерић, Анте Бабић, Никола Бабић, Енвер Реџић, Милан Гаврић, Атиф Пурвагара, Заравко Антонић, Дана Бегић, Недим Шарац, Васо Чубриловић, Нусрет Шехић, Перо Морача, Фердо Ђулиновић, Душан Лукач, Хамдија Ђемерлић, Расим Хурем, Џевад Јузбашић и други.

2) Концентрација капитала између два рата у Босни и Херцеговини вршена је претежно на националној основи. Тако, на примјер, 1930. године на подручју Босне и Херцеговине постојао је 71 новчани завод, од тога су били 28 српски, 8 хрватски, 9 муслимански и 26 мјешовити. Види: Никола Бабић. Босна и Херцеговина у концепцијама грађанских политичких снага и Комунистичке партије Југославије до 1941. године. Прилози, Институт за историју радничког покрета Сарајево (даље - Прилози) Сарајево 1967, бр. 3, стр. 27-28.

узданица« и др.) и спортска друштва. Тежило се да све буде посебно, раздвојено, међусобно сукобљено, а гдје је, под утицајем прогресивних друштвених снага, новремено долазило до заједничког - водећи грађански кругови су настојали да то разбију и онемогуће. Политички и друштвени живот је био атомизиран, јер буржоазије нису могле да превазиђу своје уске класне, националистичке и вјерске оквири и ограничености и да било што позитивно учине у грађењу заједништва народа Босне и Херцеговине.³⁾ Једино је раднички покрет у Босни и Херцеговини имао заједничка радничка културна и спортска друштва («Пролетер» - Сарајево, »Вележ» - Мостар, »Слобода» - Тузла, »Борац» - Бања Лука итд.).

Та националистичка подвојеност - основна карактеристика живота Босне и Херцеговине између два рата - налазила је храпу и подстицаје у општим приликама предратне Краљевине Југославије. Организована на централистичким државним основама са обликом владавине без демократских обиљежја, хегемонизмом великосрпске буржоазије, врло оштрим националним угњетавањем свих несрпских народа, незајажљивој експлоатацији радних људи, забрани и непрекидним прогонима радничког покрета, предратна Југославија због свега тога је у себи носила дубоке националне и класне супротности.

И поред тога што су биле готово у перманентном међусобном сукобу за измјену, односно за одржање свог положаја у држави, у чему су се знале повремено удруживати једне против других, због основне друштвене супротности - супротности између рада и капитала - националне буржоазије су у Краљевини Југославије налазиле заједнички језик у борби против радничког покрета.

У предратном политичком животу у земљи значајно мјесто имала је борба између српске и хрватске буржоазије. Један од најважнијих, можда и најважнији објект те борбе била је Босна и Херцеговина, коју су и српска и хрватска буржоазија својатале и сматрале српском, односно хрватском земљом.⁴⁾ Пред почетак другог свјетског рата, 26. августа 1939. године, дошло је до споразума Цветковић - Мачек, у коме је једна од најважнијих тачака била нагодба између српске и хрватске буржоазије о подјели Босне и Херцеговине.⁵⁾ Споразумом је образована Хрватска бановина у коју су ушли поред Савске и Приморске бановине и брчански, градачки, дервентски, травнички, фојнички, мостарски и столачки срез и западна Херцеговина.⁶⁾

Пета земалска конференција Комунистичке партије Југославије (КПЈ), октобра 1940, у својој резолуцији је о том споразуму истакла следеће:

»2. Такозвани споразум између српске и хрватске господе у јесен 1939. год. био је споразум за даљње израбљивање радних маса и национално

3) Нусрет Шехић, Српски грађански кругови према питању преуређења државе и положаја Босне и Херцеговине, Прилози, Сарајево, 1968, бр. 3, стр. 157.

4) Никола Бабић, цит. чл., Прилози бр. 3, стр. 27.

5) Исто, стр. 33 (Никола Бабић о том споразуму наводи и оцјену Ивана Рибара који каже да је то »... био акт којим је распарана Босна и Херцеговина да би се задовољили шовинистички и хегемонистички захтјеви франковачке и клерофашистичке клике у ХСС ка штету заједнице Хрвата, Срба и Муслимана«.)

6) Дана Бегић, Покрет за аутономију Босне и Херцеговине у условима споразума Цветковић-Мачек. Прилози бр. 2, Сарајево, 1966, стр. 180.

угњетених народа Југославије (Резолуција КИ, Комунистичке интернационале, примј. аутора). С једне стране, тим споразумом није ријешено хрватско питање, с друге стране, још више се отворише прохтјеви хрватске буржоазије, а исто тако (тај споразум, примј. аутора) није задовољио ни један велики дио српске буржоазије. Подмукла међусобна борба све јаче избија на јаву. Национални шовинизам распирује се с једне и с друге стране. Хрватска буржоазија показује исте угњетачке тенденције према другим народима Југославије као и српска: претензије хрватске буржоазије према Босни, Херцеговини, Војводини, па чак и према Словенији то јасно потврђују».⁷⁾

Тај споразум и његове последице, као и снажни отпори које су му пружале шаролике међусобно сукобљене политичке снаге - од крајњих националиста до комуниста - интензивирали су политички живот у земљи, посебно у Босни и Херцеговини. Дошло је до заоштравања националистичких супротности. Још оштрије се поставило на дневни ред питање државног преуређења Краљевине Југославије и положаја Босне и Херцеговине у њој како са становишта интереса супротстављених буржоазија⁸⁾ тако и са становишта демократског, револуционарног покрета коме су на челу били комунисти.

Вођство ЈМО, иако је судјеловало у влади, актуелизовало је питање аутономије Босне и Херцеговине у њеним историјским границама.⁹⁾ У јесен 1939. године одржане су конференције муслиманских политичких организација, културно-просвјетних и вјерских друштава у Сарајеву, Тузли, Мостару, Бањој Луци и другим мјестима на којима су усвојени категорички захтјеви за аутономијом Босне и Херцеговине. Послије тога је у Сарајеву, 30. децембра 1939. године, основан Покрет за аутономију Босне и Херцеговине и изабран његов шири акциони и извршни одбор.¹⁰⁾

Муслиманске масе подржале су тај покрет и поред тога што су му на челу били врхови ЈМО, компромитовани својим политиканством и сарадњом са великосрпским режимима. »... Јасно изражена спремност на сарадњу са српским и хрватским политичарима у борби за аутономију, подршка овој борби од стране комуниста и напреднијих појединаца српског и хрватског грађанства, недвојбено указује да је покрет био израз прогреса, израз неприхватања једног стања које је било само себи циљ».¹¹⁾

Прихватајући нагодбу са Мачеком, Цветковић, двор и они дијелови српске буржоазије који су стајали иза њих имали су у плану да се реализује замисао о стварању велике Србије у чији састав би ушли сви дијелови Југославије сем Хрватске и Дравске бановине.¹²⁾ И када се поставило пи-

7) Јосип Броз Тито, Сабрана дјела, том 6, Комунист, Београд, 1979, стр. 53.

8) Нусрет Шехић, цит. чл. стр. 162.

9) На конференцији за штампу, 6. новембра 1939, Џафер Куленовић је, у име ЈМО, поставио захтјев да се поред бановине Хрватске, Србије и Словеније образује и четврта бановина која би обухватила Босну и Херцеговину у њеним историјским границама. Види: Дана Бегећ, цит. чл., Прилози бр. 2, 1966, стр. 181-2

10) Исто, стр. 182-4, и Никола Бабић, цит. чл., Прилози бр. 3, 1967, стр. 34-35.

11) Никола Бабић, исто, стр. 35.

12) Никола Бабић, исто, стр. 33.

тање аутономије Босне и Херцеговине, одмах је уелиједило врло оштро реаговање свих српских грађанских политичких група, културно-просвјетних и других организација и црквених кругова који су искључивали не само аутономију него и подјелу Босне и Херцеговине, захтијевајући да се она као цјелина укључи у тзв. српске земље.¹³⁾ Организовани су бројни скупови и жива политичка активност, као и полемике преко штампе.¹⁴⁾ Под утицајем или директним ангажовањем православног свештенства одржани су састанци представника српске буржоазије у Тузли, Бијељини, Добоју, Зеници и Мостару на којима су донијете резолуције против аутономије Босне и Херцеговине и захтјеви за њено прикључење Србији.¹⁵⁾ Те резолуције и активност Народне одбране¹⁶⁾ и Српског културног клуба¹⁷⁾ биле су основа да се у Сарајеву формира Савјет српских националних и осталих друштава који је добио задатак »да ради на очувању српске националне мисли и српских обиљежја Босне и Херцеговине«.

На крају је, 31. децембра 1939. године, у Добоју одржан сабор свих српских националних друштава и установа, коме је присуствовало 500 делегата из свих крајева Босне и Херцеговине. Сабор је донио закључак да је аутономија Босне и Херцеговине неприхватљива за српски дио становништва Босне и Херцеговине и да је једина алтернатива да се она укључи у српску политичко-територијалну јединицу.¹⁸⁾

Тако се на питању положаја Босне и Херцеговине 1939. и 1940. године обрзовао јединствени фронт српских грађанских странака које су активирале своје националистичке организације ради остварења својих циљева.

Хрватска селачка странка је одлучно била против укључења преосталог дијела Босне и Херцеговине у састав тзв. српских земаља, али исто тако и против аутономије Босне и Херцеговине, иако у том последњем ставу привидно није била против захтјева ЈМО. Још раније је вођство ХСС истичало да »... сматра босанско-херцеговачке муслимане најчистијим дијеловима хрватског народа и по подријетлу, и по повијести, и по нарјечју...«¹⁹⁾ У својим даљим комбинацијама око Босне и Херцеговине и других земаља Југославије, руководство ХСС је рачунало и са подршком муслиманског дијела становништва па је међу алтернативама помињало

13) Исто, стр. 35, и Дана Бегић, цит. чл., Прилози бр. 2, 1966. год. стр. 186

14) Тако је Добросав Јевђевић, функционер ЈНС и посланик за рогатички срез, ишао да би аутономија Босне и Херцеговине била жариште сукоба у држави а да су Муслимани или Хрвати или Срби, па према томе и нису припадници другог народа (Види Дана Бегић, цит. чл., Прилози бр. 2, 1966. стр. 181).

15) Исто, стр. 186

16) Народна одбрана је била српско националистичко удружење коме је дуги низ година, између два свјетска рата, био на челу Илија Трифуновић Бирчанин, који је једно вријеме руководио и четничким удружењем (Нусрет Шехић, Српски грађански политички кругови према питању преуређења државе и положаја Босне и Херцеговине, Прилози бр. 4, 1968. год. стр. 182-3).

17) Српски културни клуб је била организација српске националистички опредељене грађанске интелигенције у коме су главну ријеч имала неколицина професора са Београдског универзитета (Исто, стр. 178-9).

18) Нусрет Шехић, цит. чл., стр. 181-2, и Дана Бегић, цит. чл., Прилози бр. 2, 1966, стр. 187.

19) Никола Бабић, цит. чл., Прилози бр. 3, 1967, год., стр. 31-2.

и аутономију и нову подјелу која би ишла долином ријеке Босне.²⁰⁾ Међутим, када је на дневни ред дошло питање одржаванл конференције и образовања акционих одбора у босанскохерцеговачким срезовима који су укључени у Бановину хрватску, власти су, 28. фебруара 1940. године, забраниле сваку активност око аутономије Босне и Херцеговине.²¹⁾

На истицању нових територијалних претензија на Босну и Херцеговину од стране ХСС и послјије образован>а Бановине хрватске радили су активно и они Муслимани који су припадали ХСС.

Њихов лист »Муслиманска свијест« писао је: »... Уколико би дошло до плебисцита, удружени католици и муслимани могли би добити за Хрватску осим оних 13 срезова, што су већ данас у Хрватској... простом већином муслимана и католика или самих муслимана још и ове котарове - Бихаћ, Цазин, Тузлу, Зворник, Кладањ, Високо, Зеницу, Тешањ, Жепче, Грачаницу, Рогатицу, Сарајево, Вишеград, Фочу и Чајниче. Уз то и Јајце, Сребреницу, Маглај, Добој и Власницу...²²⁾

Тако су се пред рат образовала три грађанска, међусобно искључива, рјешења положаја Босне и Херцеговине и народа који живе у њој. Она су још више продубила и онако заострене односе између Срба и Муслимана и између Срба и Хрвата и давала храну незадовољ>еним националистима да наставе своју реакционарну политику.²³⁾

У таквој констелацији рјешења и захтјева, једино је Комунистичка партија Југославије (КПЈ) истицала и борила се за прогресивно рјешење положаја Босне и Херцеговине и народа који живе у њој. Међутим, она је то релативно касно учинила и до почетка устанка неће бити довољно времена да на тој својој платформи оствари дубљи и шири утицај на широке слојеве становништва Босне и Херцеговине. Један од узрока за то заостајање свакако је био у томе што у Босни и Херцеговини у то вријеме (мисли се на 1937. и 1938. годину, а и раније, примј. аутора) није било руководства партијске организације, па су организације комуниста биле повезане у неким мјестима, као, нпр. у Бањалуци, Мостару, Требињу, Бихаћу, за хрватску и црногорску партијску организацију.²⁴⁾

Тек средином тридесетих година, КПЈ је заузела дефинитиван став о југословенској федерацији пет земал>а и указала на специфичан положај Босне и Херцеговине, Војводине и Косова.²⁵⁾ Када се послјије тога борба за Босну и Херцеговину заострила између српских и хрватских грађанских структура, став КПЈ о питању Босне и Херцеговине све више се искристализирао ка њеној аутономији. Томе је много допринијело и то што је нови Централни комитет КПЈ са Јосипом Брозом Титом на челу посветио велику пажњу обнавл>ању и јачању партијске организације у

20) Дана Бегих, шгг. чл., Прилози бр. 2, 1966, стр. 188

21) Исто, стр. 189.

22) Нусрет Шехић, цит. чл. 185.

23) Никола Бабић, цит. чл., Прилози бр. 3, 1967, стр. 36, и Нусрет Шехић, цит. чл., стр. 186.

24) Цвијети Мијатовић, Извјештај о организационом и партијском раду КПЈ за Босну и Херцеговину, Оснивачки конгрес Комунистичке партије Босне и Херцеговине, Сарајево, 1950, стр. 114.

25) Никола Бабић, Комунистичка партија Југославије и питање положаја Босне и Херцеговине, Прилози, бр. 4, 1968, стр. 228.

Босни и Херцеговини. Један од његових врло значајних корака је стварање јединствене организације КПЈ у Босни и Херцеговини.²⁶⁾ Било је сасвим природно да КПЈ може организовати успјешну политичку борбу за своје ставове о босанскохерцеговачком питању само онда ако има своју јединствену организацију у тој југословенској земљи. То опредјелљено је реализовано послје Четврте партијске конференције КПЈ за Босну и Херцеговину, која је одржана средином 1938. године. Од тада се организација КПЈ у Босни и Херцеговини све активније укључује у политички живот и истиче идеју о аутономији као једину алтернативу рјешења сложених националних односа и положаја Босне и Херцеговине у југословенској држави.²⁷⁾

Борећи се за братство и јединство народа који живе у Босни и Херцеговини, КПЈ је повела одлучну политичку борбу против подјеле Босне и Херцеговине. Студентска омладина, у којој су доминантан политички утицај имали комунисти, издала је децембра 1939. године Огворено писмо о питањима споразума Цветковић - Мачек, аутономије Босне и Херцеговине и положаја њених народа.²⁸⁾

Од доласка друга Тита на њено чело, КПЈ почиње све потпуније да схвата суштину проблема Босне и Херцеговине, њеног положаја у Југославији и националног питања Муслимана. Још 1938. године у својој расправи »Развој словеначког националног питања«, Едвард Кардељ, члан Политбироа ЦК КПЈ, писао је да Муслимани сачињавају посебну етничку групу.²⁹⁾ На Петој покрајинској конференцији КПЈ за Босну и Херцеговину, јула 1940. године, први пут се у једној званичној партијској резолуцији говори о Муслиманима као етничкој групи,³⁰⁾ а сем тога се истиче да је »на-

26) У периоду 1932-1937. године због честих провала и организационе несрећености, поједине мјесне и регионалне организације КПЈ из Босне и Херцеговине биле су везане за ЦК КП Хрватске, односно ЦК КПЈ за Далмацију (Банја Лука, Бихаћ, Ливно), ЦК КПЈ за Србију (Бијелина, Брчко) или, пак, ЦК КПЈ за Црну Гору (Требиње и источна Херцеговина). Исто, стр. 229.

27) Исто, стр. 229.

28) Никола Бабић, илт. чл., Прилог бр. 3, 1967, стр. 38-39. Види шире: Рато Дуговић, Окупљање и борба омладине Сарајева на платформи КПЈ против реакције и фашизма, Сарајево у револуцији, Историјски архив Сарајева, 1976, стр. 483-540. Цитирајући један од тих прогласа Р. Дутоновић на стр. 490 у напомени бр. 7 наводи:

>Босна и Херцеговина испреплетене и живе са Србима, Хрватима и Муслиманима и у њој није могуће поставити границу између Срба и Хрвата а да она не буде тешка неправда Србима, Хрватима или Муслиманима. Мора бити јасно да ће свака подјела Босне и Херцеговине претстављати и једну неправду нанесену Муслиманима који одувијек чине једну посебну целину«.

>Сваки онај коме лежи на срцу добро и срећа нашег краја, који истински воли свој народ, као што га волимо ми, омладина, и који искрено жели братску слободу Срба, Хрвата и Муслимана, бориће се за аутономију Босне и Херцеговине. Аутономна Босна и Херцеговина шемогуће све ненародне и назадне групе да тргују са нападањем Босном и Херцеговином као са својим иметком, било да су оне из српској, хрватској или муслиманској страни, борили се они данас за аутономију или против. Само у аутономној Босни и Херцеговини ни Дрина ни Уна неће нас дијелити од браће с оне стране, а задовољити и срећној Грчми и Херцеговини биће тада ближе и Београд и Загреб.«

29) Атић Пуриватра, Став Комунистичке партије Југославије према националном питању Муслимана у току »иродних-лободилачког рата, Прилог бр. 4, 1968, стр. 522.

30) Никола Бабић, Дискусија на научном скупу: Историјске преткхгавке републике Босне и Херцеговине, новембар 1968, Прилог бр. 4, 1968, стр. 579.

родна аутономија Босне и Херцеговине једино правилно рјешенје које је заједнички интерес муслиманских, српских и хрватских маса». ³¹⁾ Та питања добијају своје мјесто и у садржају рида Пете земалске конференције КПЈ, октобра 1940. године. У дискусији о реферату о националном питању, који је поднио Милован Ђилас, Мујо Пашић, члан ПК КПЈ за Босну и Херцеговину и делегат партијске организације Босне и Херцеговине, није прихватио став из Ђиласовог реферата да су Муслимани - Срби или Хрвати. Истицао је да би такав став значио подршку српској и хрватској буржоазији, да се само грађански врхови Муслимана осјећају Србима или Хрватима и да су Муслимани - иако још сасвим неформирани као нација - ипак посебна етничка група. Указајући на то да српска и хрватска буржоазија присвајају Босну и Херцеговину а да вођство ЈМО хоће аутономију ради учешћа у подјели власти и ради стицања повољнијег положаја, Пашић је осудио подјелу Босне и Херцеговине и нагласио да је најважнији задатак босанскохерцеговачке партијске организације борба за аутономију у коју би се укључиле и српске и хрватске масе под руководством пролетаријата. Пета конференција је усвојила то гледање. ³²⁾ У њеној Резолуцији, у поглављу под насловом »Борба за националну равноправност и слободу«, између осталих задатака постављен је и следећи:

»ф) борба против покушаја српске и хрватске буржоазије да међусобно дијеле Босну и Херцеговину и не питајући народе тих области. Ми комунисти сматрамо да народи Босне и Херцеговине треба да се сами слободно определије и нађу рјешење за уређење у тим областима путем аутономије и слично.« ³³⁾

У ствари, тада је КПЈ одлучно потврдила своје раније становиште о етничкој индивидуалности Муслимана и о њиховој националној равноправности са Србима и Хрватима у Босни и Херцеговини и с другим народима у Југославији. ³⁴⁾

Тако је Комунистичка партија Југославије непосредно пред фашистичку агресију на земљу јасно дефинисала своја револуционарно-демократска **опредјељења** о положају Босне и Херцеговине. Прокламовани захтјев о народној аутономији био је крупан корак у афирмацији политике КПЈ и »престижа комуниста на тлу Босне и Херцеговине и изван ње. Та оријентација је ... била антитеза буржоаској националистичкој политици подјеле Босне и Херцеговине и истодобно представљала нужан принципијелни коректив аутономаштва ЈМО с којим су калкулантски манипулисали муслимански грађански кругови у сврху јачања сопствених позиција«. ³⁵⁾

31) Енвер Реџић, КПЈ и питање Босне и Херцеговине, Прилози бр. 5, 1969, стр. 22.

32) Никола Бабић, цит. <Ланци, Прилози бр. 4, 1968, стр. 231. и 579.

33) Јосип Броз Тито, Сабрана дјела, 6, стр. 64.

34) Никола Бабић, цит. <Ланци, Прилози бр. 4, 1968, стр. 231. и 579.

35) Недим Шарац, Осврт на политику Комунистичке партије у БиХ пред Пету земалску конференцију 1940. године, Прилози бр. 6, 1970, стр. 120.

Окупацијом и комадањем Југославије, априла 1941. године, главне политичке снаге у Босни и Херцеговини су, у основи, и у новим условима наставиле своју дотадашњу политику.

Као што је познато, влада нацистичке Њемачке је укључила Босну и Херцеговину³⁶⁾ у тзв. Независну Државу Хрватску (НДХ), на чије чело је довела Анту Павелића са његовом усташком организацијом, која је била експонент екстремних националистичких и реакционарних снага хрватске буржоазије. У вријеме успостављања те квислиншке државе, вођа ХСС, Владимир Мачек, позвао је руководство те странке да подржи квислиншку власт која се успостављала под заштитом окупаторских трупа. Исто су учинили и врхови католичког клера. Највећи дио хрватске буржоазије и клера сматрао је да се образовањем НДХ и укључивањем Босне и Херцеговине у њен састав остварују њихови давнашњи циљеви и тежње. Због тога се већина организација ХСС у Босни и Херцеговини још у лето 1941. године укључила у усташки покрет, чији је један од циљева био укључивање Босне и Херцеговине у тзв. хрватску државу. Тај циљ усташе су планирале да постигну елиминацијом српског становништва (путем поклањања, насилног истребљивања и катихизације) и проглашавањем Муслимана за најчистији дио («цвијеће») хрватског народа.³⁷⁾

Реакционарни дио муслиманске буржоазије, беговата и свештенства исламске вјерске заједнице такође је прихватио и подржао образовање те квислиншке државе и укључивање Босне и Херцеговине у њен састав. Те снаге муслиманског грађанства су очекивале да ће у новоствореној држави бити равноправно третиране са хрватском буржоазијом, па су окупацију и стварање НДХ објашњавале муслиманским масама као ослобођење од великосрпске хегемоније.³⁸⁾

Историја је утврдила да је политика водећих друштвених и политичких снага у Краљевини Југославије, прије свега великосрпске буржоазије, у предвечерје другог свјетског рата и у његовом почетку, била један од главних узрока брзог слома државе у априлском рату 1941. године.³⁹⁾ Али великосрпска буржоазија је за априлску катастрофу скидала са себе одговорност и сву кривицу пребацивала на Хрвате и Муслимане. На тој основи она је продужавала своју ранију националистичку политику.

Међутим, српски народ је био најтеже погођен исходом априлског рата. Он је у НДХ одмах био стављен ван закона. Па и поред тога су неки ек-

38) У вријеме уласка њемачких трупа у Сарајево, једна група муслиманских и српских грађанских политичара тражила је од њемачког командовања да се Босна и Херцеговина, у границама 1878, стави под њемачки протекторат.

37) Види ширеотоме: Здравко Антонић, Устанак у источној и централној Босни 1941. »Војноиздавачки завод«, Београд, 1973, стр. 43-95 и др.; Душан Лукач, Устанак у Босанској крајини, Војноиздавачки завод, Београд, 1967, стр. 45-72.

38) Хамдија Ђемерлић, Положај БиХ у југословенској заједници од ЗАВНОБиХ-а до Устава СРБиХ, Прилози бр. 4, 1968, стр. 335.

39) Ваца Чубриловић, Историјски основи републике Босне и Херцеговине, Прилози бр. 4, 1968, стр. 38-9.

споненти српске буржоазије у почетку покушавали да успоставе сарадњу са властима НДХ.⁴⁰⁾

У првим данима окупације усташке власти у Босни и Херцеговини почеле су са хапшењима и прогонима комуниста без обзира на националност и покољима и прогонима српског народа, Јевреја и Рома и даљим заостравањем националистичких и вјерских супротности. То је био почетак »... таквих обрачуна међу народима и вјерама какве они (народи Босне и Херцеговине, примј. аутора) једва да памте у својој бурној историји«⁴¹⁾

У вријеме када се већина буржоаских политичких странака југословенских народа сташила у службу окупатора или се пасивизирала, чекајући исход другог свјетског рата, једино је КПЈ, и у новим условима које је донијела окупација, одлучно и доследно продужила своју ранију борбу. Она није признавала разбијање и окупацију југословенске државе. Сматрала је да је заједиштво а у њему равноправност народа и народности Југославије⁴²⁾ један од најбитнијих предуслова успјешне борбе против окупатора и домаћих издајника а за национално и социјално ослобођење. Централни комитет КПЈ је, још на Мајском савјетовању у Загребу (маја 1941), оцијенио да се у земљи развија револуционарна ситуација у којој се стварају услови за вођење успјешне оружане борбе против окупатора и њихових помагача. Зато је тада донијета одлука да КПЈ приступи припремама за устанак⁴³⁾ које је требало да организују и спроведу партијска руководства и посебно формирано војно штабови. Од њих ће се септембра 1941, кад је устанак узео широке размјере, образовати у свим југословенским земљама главни штабови. Њихово формирање, поред осталог, изражавало је и политику КПЈ о питању будућег државног уређења Југославије.

У оквиру припрема за устанак у Босни и Херцеговини један од најважнијих задатака комуниста је био борба против усташких поклона и терора над Србима и Јеврејима а за братство и јединство Срба, Хрвата и Муслимана. Ту борбу је олакшала чињеница што су организације и руководства КПЈ (срески, мјесни, обласни комитети, као и покрајински комитет) били састављени од чланова из редова свих националности које живе у Босни и Херцеговини - Срба, Хрвата, Муслимана, Јевреја и других. У условима усташких прогона такав национални састав чланства КПЈ био је један од важних чинилаца успјешног дјеловања на остваривању братства и јединства.⁴⁴⁾

40) Види о томе: Четрдесет прва, Младо поколење, Београд, 1968, стр. 195-7.

41) Ваца Чубриловић, цит. чл., стр. 38-9.

42) Здравко Алтонић у чланку Напори КПЈ за спровођење политике братства и јединства у источној и централној Босни 1941. (Прилози бр. 5, 1969, стр. 62) између осталог пише и следеће: »...Сазнање - да Југославију треба сачувати, али је кроз социјалистичку револуцију преуредити у заједницу слободних и равноправних народа, организованих тако да до пуног изражаја долази њихова самосталност - било је једно од најзначајнијих открића у теорији КПЈ и представљало је полазну основу за постављање и разрјешавање свих других питања, а посебно рођење политике братства и јединства...«

43) Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа. том II, књига 2, док. бр. 1 (даље - Зборник НОР-а, 11/2, 1).

44) Здравко Алтонић, цит. чл. у напомени 38.

Првих дана окупације КПЈ се могла супротставити усташком терору не само снагом аргумената већ и угледом својих чланова и организације као цјелине. У то вријеме комунисти су морали обазриво радити, с једне стране, због тога да окупатор и усташе не открију припреме устанка, а, с друге, да се и сами еачувају од удара непријатеља који је управо предузимао посебне мјере да онемогући рад КПЈ. Па и поред тако тешких услова, Партија је успјела у појединим крајевима Босне и Херцеговине још прије устанка да знатније онемогући усташки терор и да донекле спријечи даље распаљивање националистичких страсти. У источној Босни су, на примјер, комунисти на Романији савјетовали српском становништву да не иде на кулук и да се кад год може склања од усташа. У Тузли и њеној околини партијска организација је успјела да још у току припрема устанка знатно сузбије настојање усташа да расpire мржњу између тамошњег становништва. Она је још тада упутила групу Хрвата, ху-синских рудара, на Озрен, ради помоћи око организовања устанка.⁴⁵⁾

Устанак који је организовала и предводила КПЈ био је одлучујући фактор који је спријечио остварење прво усташких а касније, када су се појавили четници, и њихових планова о уништавању народа Босне и Херцеговине.

Устајући одлучно против окупаторског и усташког терора, КПЈ је у Босни и Херцеговини успјела да се у многим крајевима стави на чело српских маса, којима је био угрожен опстанак, и да их организовано покрене и поведе у оружану борбу. Зато су у почетку устанка партизански редови били састављени готово само од Срба; Муслимана и Хрвата било је релативно мало, јер су у почетку у партизанске оружане формације ступали претежно они који су били организатори устанка или су директно упућени од партијских и екојевских руководстава. Такав национални састав партизанских редова био је и снага, а и слабост устанка у Босни и Херцеговини коју ће, како ће се касније видјети, покушати да искористе окупатори и буржоазија.⁴⁶⁾

Оружане акције у готово свим крајевима Босне и Херцеговине брзо су прерасле у устанак широких размјера. Партизанске чете су ступиле у борбу и покренуле на устанак на стотине и на хиљаде Срба који су били спремни да се боре против НДХ и окупатора. Међу њима је, међутим, било и оних код којих је преовлађавало антимуслиманско и антихрватско расположење.⁴⁷⁾ У неким крајевима устаничке акције биле су спонтане, без јасног концепта и организације.⁴⁸⁾ То је отежавало борбу за братство и јединство народа Босне и Херцеговине. Сем тога, у бурним устаничким данима, у лете 1941. године, поред партизанских, оформиле су се и четнички оријентисане јединице, које су од почетка, сем појединих изузетака, биле затроване шовинизмом. У Босанској крајини те је-

«

45) Ахмет Ђонлагич, Борба КПЈ за братство и јединство народа Босне и Херцеговине у почетку устанка, Историјски гласник, Београд, 1959, стр. 49.

46) Исто, стр. 51.

47) Перо Морача, НОП у Босни и Херцеговини V вријеме оснивања ЗАВНОБиХ-а, Прилози бр. 4. 1968, стр. 241-2.

48) Душан Лукач, Прилог изучавању националног питања у БиХ у периоду НОР-а, Прилози бр. 4. 1968, стр. 475.

динице (углавном око Мркоњић-Града) биле су под командом штаба народноослободилачких одреда (даље НОП одреда) за Босанску крајину, док су у источној Босни (око Олова, Хан-Пијеска, Сребренице и Братунца) брзо дошле под команду официра које је упутио Дража Михаиловић.⁴⁹⁾

Таква ситуација у почетку устанка захтијевала је да се поклони велика пажња борби за брагство и јединство народа Босне и Херцеговине, поготову због тога што су окупатори и реакционарна буржоазија своје главне политичке напоре на гушењу устанка усмјеравали баш у правцу даље заоправања националних супротности.

Усташе су, подржане од стране њемачког окупатора, преко свог апарата власти и пропаганде настојали да устанак прикажу као великосрпски и четнички и да му на тој основи супротставе хрватске и муслиманске масе. Пошто је према процјени Главног стожера (Генералштаба) оружаних снага НДХ, од 2. августа 1941, међу Хрватима и Муслиманима било много »словенофила и левичара, који су због локалног опортунитета желели остати у трпељивим односима са Србима...«, то су квислиншке војне и цивилне власти предузеле низ мјера да у борбу против партизана уплету хрватско и муслиманско становништво. У том циљу је, поред осталог, у крајевима који су били захваћени устанком још у августу и септембру (а негдје још и раније) извршено наоружавање неких муслиманских и хрватских села и стварање помоћних (територијалних) снага милицијског типа које су добиле називе милиција, а негдје (у тузланском базену) и легија. Ми смо се у тексту држали првог назива. Ступајући у те квислиншке формације, војни обвезници Муслимани и Хрвати су били ослобођени службе у домобранским јединицама, али су одмах били уплетени у борбе против својих комшија - Срба. Такође, домобранским јединицама је наређено да примијене оштре репресалије према народу у устаничким жариштима, а њиховим официрима и подофицирима је запријеђено да ће се са њима безобзирно оштро поступати ако би се код кога од њих »установила мекоћа и неодлучност« у гушењу устанка.⁵⁰⁾

Супротстављајући се таквој политици окупатора и усташа, КПЈ у Босни и Херцеговини се морала истовремено одлучно борити и против тежње четника да устанак против окупатора и НДХ скрену у рат између Срба, с једне, и Муслимана и Хрвата, с друге стране. С тим циљевима и намјерама (да устаничке снаге ставе под своју команду) стигли су у Босну емигранти Драже Михаиловића а у том правцу су дјеловали и реакционари и политиканти који су се нашли у устаничким редовима. Свима њима је био основни циљ да преотму руководство устанка од комуниста, дио Босне (источну Босну) да прикључе Недићевој Србији, да успоставе сарадњу са окупатором и да на крају угуше устанак и сведу га у оквиру организације какву је замишљао Дража Михаиловић. С обзиром на однос снага, они су били присиљени да сарађују са руководством партизанских јединица, мада су у почетку прикривено, а касније све отвореније водили бјесомучну харангу против комуниста и распаљивали шовинистичке

49) Ахмет Ђонлагин, цит. чл., стр. 51.

50) Исто, стр. 51-2.

страсти против Муслимана и Хрвата. Ускоро су четничке јединице почеле организовано да врше покол⁵¹⁾е Муслимана и Хрвата.

До краја 1941. године четничко руководство је утврдило стратешке циље ве своје политике. Дража Михаиловић је, децембра 1941, упутио инструкцију (четничке Врховне команде) потчињеним командантима у којој је истакао да је између осталог циљ борбе четничких одреда »створити велику Југославију и у њој велику Србију, етнички чисту, у границама Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине, Срема, Баната и Бачке«. То стварање велике Србије четници су хтјели да постигну успостављањем »непосредне заједничке границе између Србије и Црне Горе, као и између Србије и Словеначке, чишћењем Санцака од муслиманског живља и Бсх:не од хрватског и муслиманског живља«.⁵²⁾

Тако су четници дошли на исте позиције као и усташе да насил⁵³⁾ем измијене етничку структуру Босне и Херцеговине. И већ у почетку устанка, на Босну и Херцеговину сручила се сва назадна снага великосрпског и великохрватског шовинизма, као и реакционарног и шовинистичког политиканства једног дијела муслиманске буржоазије. Због тога су се комунисти у Босни и Херцеговини морали подједнако одлучно борити против сваког шовинизма, за заједништво народа у борби против окупатора и свих његових помагача. На то је указао и друг Тито почетком октобра 1941. године, када је истакао да је најважнији задатак »комуниста и партизана... да потпуно ликвидирају злочиначке планове, окупатора и његовог крвавог слуге Павелића, да у борби за ослобођење стварају братство и јединство народа Босне и Херцеговине«.⁵³⁾

Ту борбу за братство и јединство народа, од које је у великој мјери зависио успјешан развој устанка, организације КПЈ су водиле на свим фронтовима и поприштима своје широке и разгранате дјелатности, супростављајући се увијек досљедно и одлучно како окупаторима тако и реакционарним дијеловима српске, хрватске и муслиманске буржоазије. Комунистима је било више него јасно да то није тренутни, кампањски задатак, него да је то трајан посао који се мора упорно и истрајно радити, прилагођавајући начин дјеловања према приликама које је наметала ситуација и које су диктирали услови сваког краја. Зато је та борба била разнолика, јер су и односи између измијешаног српског, хрватског и муслиманског становништва били епeцифични у многим крајевима. Али увијек и на сваком мјеету комунисти су народу указивали да је устанак у сваком крају дио опште народноослободилачке борбе коју воде народи и народности Југославије за своје национално и социјално ослобођење.⁵⁴⁾

Од почетка КПЈ је улагала велике напоре да се успостави сарадња између српских маса, које су кренуле на устанак, и муслиманског и хрватског становништва. Тако, на примјер, на подручју Романијског НОП одреда још прије почетка оружане борбе покушавало се првобитном војном организацијом обухватити и дио Муслимана из рогатичког среза. А када је почео устанак, одмах су предузете мјере да наоружана муслиманска

51) Види шире Здравко Антонић, цит. д., стр. 258-282. и 417-457

52) Зборник НОР-а, Н1/4, 185.

53) Ахмет Ђонлагић, цит. чл. 54.

54) Исто.

села не крену у борбу против партизанских јединица. У том циљу се Штаб НОП одреда сарајевске области обратио посебним летком Муслиманима у коме је објаснио циљеве народноослободилачке борбе (НОБ) и истакао да партизани нису четници. да се они »не боре за онакву државу каква је била раније Југославија«, већ »за националну слободу и равноправност свих народа«. Тај проглас, као и активност комуниста и исправан однос партизана према Муслиманима дали су резултате. »Писмо је - пише Штаб НОП одреда за сарајевску област - имало успјеха тако да су многи муслимани изјавили да се неће борити против нас и неки су изјавили да ће предати оружје партизанима и помагати их у борби...« Крајем августа 1941. Романијски НОП одред је извео посебну акцију по муслиманским селима с циљем јачања оружаног братства Срба и Муслимана, а у то вријеме издат је и нови проглас у коме су поново позвани Хрвати и Муслимани да ступају у партизанске редове. Одмах послије тога је Штаб НОП одреда сарајевске области наредио да се образују партизанске јединице од Срба и Муслимана за заштиту села, да се у партизанске чете укључују Муслимани и да се при подјели ратног плијена један дио даје муслиманској сиротињи. Таква активност и ранији утицај организације КПЈ омогућили су да се међу Муслиманима прошири круг присталица НОП-а и да из села рогатичког среза Муслимани почну ступати у партизанске редове.⁵⁵⁾

И у другим крајевима Босне и Херцеговине партијска руководства су улагала сличне напоре. Око Босанског Петровца објашњавало се (личним контактом и лецима) Муслиманима и Хрватима да партизани не воде борбу против њих, већ против окупатора и усташа. На подручју Козарског НОП одреда већ у септембру 1941. су нека од муслиманских села пружала организовану материјалну помоћ партизанским јединицама. Тђкође су и тзв. Прва чета за Босанску крајину, која је оперисала јужно од Вање Луке, и партизанске јединице око Коњица постигле значајне резултате у развијању сарадње са муслиманским и хрватским становништвом. У ливањском срезу је организацијом НОП-а, у јесен 1941. године, било обухваћено између осталог и око 500 омладинаца Хрвата и Муслимана.⁵⁸⁾

Већ с почетком јееени 1941. године у свим партизанским одредима Босне и Херцеговине борио се и један број бораца Муслимана и Хрвата. То је претежно била ђачка, студентска и радничка омладина из градова, а у Романијском и Козареком НОП одреду а нешто касније и у Зеничком партизанском батаљону било је и нешто бораца (Муслимана) са села. Иако је тај број бораца Муслимана и Хрвата био и даље релативно мали у односу на број бораца Срба, њихов долазак у партизанске јединице олакшавао је да се у устаничким редовима уклањају резерве према Муслиманима и Хрватима и да се лакше разбија усташка пропаганда о четничком карактеру устанка.⁵⁷⁾

Народноослободилачки покрет је истицао да за усташке злочине над српским становништвом нису криви Муслимани и Хрвати, него окупатори

55) Исто, сф. 55.

56) Исто.

57) Исто, стр. 56

и домаћи издајници. Тако, на примјер, када су Нијемци и усташе, крајем августа 1941, око Добоја, Маглаја и Грачанице попалили неколико села и у њима побили жене, дјецу и старце који нису стигли да се склоне, Штаб Озренског НОП одреда обратио се народу на слободној и окупираној територији са подацима о тим звјерствима, позвао Муслимане и Хрвате да се ограде од тих злочина и указао својим борцима да су окупатори и усташе хтјели да закрве хрватска и муслиманска села против Одред. И у другим крајевима на сличан начин су руководства НОП-а иступала против непријатељског терора и стрпљивим радом постепено се успијевало да се оправдано огорчење српског народа због злочина усташа над њим - усмјери на главне кривце: окупаторе и усташе.⁵⁸⁾

Исто тако одлучно, руководства НОП-а су се супротставила четничком терору над Муслиманима и Хрватима. Тако се, на примјер, Штаб НОП одреда сарајевске области обратио 1. септембра 1941. Муслиманима рогачичког и сарајевског среза прогласом у коме је између осталог речено и слједеће: »Чули смо да неки четници из других крајева пријете муслиманском становништву паљењем села и осветом за оно што су усташе учиниле српском свијету у разним крајевима Босне и Херцеговине. Они четници који би хтјели нападати муслиманска села наши су непријатељи, као и усташе који пале српска села и злостављају свијет. Чули смо да због тих пријетњи муслиманско становништво бјежи из неких села и напушта своје домове. Нас партизане, којима су једнако на срцу и Муслимани и Срби, боле ове вијести и ми хитамо, браћо Муслимани, да се с вама споразумијемо о заједничкој одбрани ваших села, ако би се нашло таквих четника који би покушали да нападну ваша села. Ми нећемо жалити да пролијемо и своју крв за братство и заједничку одбрану од ма каквих напада. Ми ћемо то доставити и тим четницима, ако се појаве у овом крају, и поручити им отворено и јасно да ћемо ми, партизани, бранити оружјем муслиманска села ако их они нападну. Доста је било нашег међусобног завађања од стране трећих. Скупо смо то платили и ми и ви.«⁵⁹⁾ Нешто касније су и селлци Срби на Мајевици донијели посебне резолуције против четничког терора а Штаб Калиновичког НОП одреда осудио је четнички покољ у Фочи и Горажду.⁶⁰⁾

Руководства НОП-а су нарочиту пажњу поклањала томе да се у устаничким редовима заведе дисциплина и да се код бораца развије свијест о нужности братства и јединства свих народа Босне и Херцеговине и Југославије. То је нарочито било потребно радити у оним крајевима гдје су се националне супротности у устанку заоштриле и гдје устанички покрет није био сасвим под утицајем КПЈ. Да би се неке јединице и појединци обуздали од поступка који су страни НОП-у, у Босанској крајини је, поред свакодневног политичког дјеловања, и партизанска заклетва обавезивала борце да се у борби »кане и чувају од сваког самовољног насиља и освећивања над мирним становништвом, женама и дјецом, макојевјере и народности били«, да »свугдје и увијек заступају мисао заједничке борбе Срба, Хрвата и Муслимана... против фашистичких окупатора и

58> Исто, стр. 56. и 57.

59) Зборник НОР-а, IV/1, док. бр. 74.

60) Ахмет Ђонлагич, цит. чл., стр. 57.

домаћих издајника и плаћеника били они из српских, хрватских или муслиманских редова».⁶¹⁾

Борбу за братство и јединство народа Босне и Херцеговине и Југославије водио је НОП и путем посебног и хуманог односа према заробљеним домобранским војницима и милиционерима - а касније и према четницима када су четничке јединице прешле у оружане нападе на НОП одреде. Пошто су окупатори и влада НДХ за гушење устанка у Босни и Херцеговини употребили готово све расположиве снаге, које су већином биле састављене од резервиста Хрвата и Муслимана, мобилисаних у Босни и Херцеговини и Хрватској, организације КПЈ су од почетка устанка настојале да политичким радом растроје ту војску, да јој поткопају морал и да је ослабе у борби против устанка. Зато су још у току припрема за устанак и у току рата партијска и војна руководства успостављала везе са појединим војницима и официрима из домобранских јединица с циљем да се преко њих прикупе разна обавјештења и добије оружје и муниција. Када је почео устанак, у свим крајевима Босне и Херцеговине издато је више летака и прогласа намијењених домобранским јединицама у којима су објашњавани циљеви НОБ-а, потреба братства и јединства Срба, Хрвата и Муслимана и других народа Југославије и упућивани позиви војницима да се не боре против партизана. Заробљене домобране (милиционаре и четнике) партизани су после разоружавања у принципу пуштали кућама ако нису учинили неки злочин према народу. Често је била пракса да се са заробљеним војницима организује посебан политички рад и разговори с циљем да им се објасни програм НОП-а, политика окупатора и домаћих издајника, међународна ситуација и друго. Због тога и посебно хуманог поступка многи од заробљеника су постали »живи партизански леци« који су проносили истину о партизанима и њиховој борби. Колико је та истина била опасна за непријатеље, види се из једне наредбе команданта домобранског Босанског дивизијског подручја од октобра 1941. године. Он између осталог каже: »... Са поуздане стране дознао сам да поједини часници, дочасници и домобрани који су били у борби, било то својом непажњом, па чак и самовољном предајом доспјели у руке четницима⁶²⁾ па после разоружани и враћени натраг, причају у граду по гостионицама, бријачницама и другим јавним мјестима о хуманим и човјечанеким поступцима, гошћењу наших заробљеника од стране четника и комуниста... ово причање часника и дочасника штетно утиче на морал наших војника а још више подржава расположење масе која је наклоњена четничко-комунистичкој акцији, а нарочито овдје у Сарајеву, гдје таквих разорних елемената има на сваком мјесту...«⁶³⁾

61) Исто.

62) Усташе и домобрани су намјерно и у службеној преписци називали партизана - четницима - све до средине 1942. године, када су усташе и четници почели непосредно да сарађују у борби против НОП-а.

63) Ахмет Ђонлагих, цит. чл., стр. 58-60.

Због специфичности услова развоја устанка и међунационалих односа, организација КПЈ у Босни и Херцеговини још у почегној фази оружане борбе узела је оријентацију да се у појединим крајевима формирају посебне партизанске јединице састављене од бораца Муслимана, односно Хрвата. Циљ је био да се и на тај начин, у условима терора који су проводили усташе, истакне да народноослободилачка борба није само ствар српског народа, који је стављен ван закона, него и Муслимана и Хрвата. Истовремено, када су у гоггању Муслимани, тиме се хтјела потврдити и њихова национална индивидуалност за коју се борила КПЈ. Такво опредјељење олакшавала је већ поменута чињеница што су организације и руководства КПЈ били састављени од свих националности и што је међу истакнутим организаторима устанка било пропорционално исто толико Муслимана, Хрвата и Јевреја, као и Срба. Хасан Бркић, Фадил Јахић, Пашага Манџић, Махмут Бушатлија, Енвер Шшвак и други били су афирмисани партијски радници или старјешине у партизанским штабовима у источној Босни. Такав углед имао је и знатан број комуниста Муслимана у Босанској крајини (Осман Карабеговић, Касим Хацић, Шефкет Маглајлић и др.) и у Херцеговини (Авдо Хумо, Мујо Пашић, др Сафет Мујић и др.).

Дијенило се да би партизанска јединица, углавном састављена од Муслимана (односно Хрвата), могла не само ефикасније дјеловати на брже и шире опредјељившиће муслиманског (хрватског) становништва на грану НОП-а него и доприносити сузбијању усташке пропаганде о четничком карактеру устанка, односно настојању четника да устанак сведу ' своје уске националистичке оквири.⁶⁴) »И у тој свјетлости треба проматрати формирање посебне муслиманске војне јединице«, пише Родољуб Јолаковић. »Јер, њезина појава, акције, безбједност, жртве које је давала овориле су увјерљивије од ма каквог прогласа или чланка да је устанак против окупатора заједничка ствар свих народа Босне и Херцеговине. То ? био одговор не само усташким злочинцима него и оним муслиманским политичарима који нису одобравали усташка насиља, али који нису хтели да се изјасне против фашистичких окупатора а поготову су били против оружане борбе. Истовремено, то је био одговор великосрпским етоколонашима и четничким злочинцима да борба која се води у Босни и Херцеговини није само српска борба, него борба свих њених народа за слободу, равноправност и блишу будућност«.

о првог покушаја да се формира муслиманска партизанска јединица ошло је у августу 1941. године. Тада је Штаб НОП одреда сарајевске области ставио у задатак Муји Хоџићу и Ђамилу Џинди, члановима КПЈ

) Родољуб Чолаковић, Неумрла порука из Буквика, Ослобође!«, Сарајево, 13. IX 1973. з каучном скупом о Историјским претпоставкама републике Босне и Херцеговине, који је ржан од 18. до 20. нонембра 1968. (ВИДИ о томе Прилози, 1988, св. 4, стр. 584-«), поред ослог, водила се дискусија и о циллвима (разлозима) формирања муслиманских јединица ЗВЈ у Босни и Херцеговини. Једни су сматрали (Хамдија Ђемерлић и Атиф Пуриватра) је њихово формирање? било израз признања етничке индивидуалности Муслимана, а уги (Енвер Реџић) да је њихово образовање било облик окупљања Муслимана (односно Хрвата - када су у питању такве хрватске јединице) у НОБ-у у Босни и Херцеговини. А сма грамо да се ради и о једном и о другом.

који су уживали углед међу Муслиманима у једном броју села око Рогатице, да формирају муслимански партизански одред (у ствари, чету). Али тада још нису били сазрели услови да већи број Муслимана из тих села ступи у партизане. Међутим, и даље се сматрало да тај задатак треба и да се може ријешити.⁶⁵⁾

Два мјесеца касније Мујо Хоџић и Тамил Џиндо довели су групу својих мјештана у Романијски НОП одред. Нјма ее прикључила неколицина ђака и студената Муслимана из Рогатице. Од тих бораца Штаб Романијског НОП одреда је формирао, половином октобра 1941. године, Муслиманску партизанску чету која је у вријеме свог оснивања имала око 60 бораца.⁶⁶⁾ Послије ослобођења Рогатице (23. октобра) дошло је до већег прилива Муслимана у ту чету, па је она током новембра достигла бројно стање од преко 200 бораца. Упућена је према Олову,⁶⁷⁾ јер се планирао напад на непријатеља у том мјесту. Тада је преформирана у батаљон, који је, под притиском захтјева четника, помјерен од Олова ка Варешу, ради напада на непријатеља у том индустријском центру. Штаб НОП одреда »Звијезда«⁶⁸⁾ је ријешио да се формално проглашавање Муслиманског батаљона⁶⁹⁾ изврши свечано, што је учињено у селу Бргуле, 8. децембра 1941. године. За команданта батаљона је постављен Мујо Хоџић Црни, за политичког комесара Дервиш Нумић, за замјеника команданта - Мидхат Хачам Аћим а за референта санитета Расим Џиндо. Батаљон је имао три чете, које су биле састављене од 3 до 4 вода (сваки по двије десетине). Наредних дана попуњен је још са 42 нова борца Муслимана, од којих су неки већ били у саставу Романијског НОП одреда и НОП одреда »Звијезда«⁷⁰⁾ а неки су стигли из Фоче, Горажда и других мјеста. Тако је средином децембра Муслимански батаљон имао око 250 бораца.⁷¹⁾

Образовање Муслиманског партизанског батаљона било је значајан успјех политике КПЈ за братство и јединство народа у истој Босни. Оно је пало у вријеме када се међу муслиманским становништвом Босне и Херцеговине јавио снажан покрет ограђивања од усташких злочина и

65) Тамил Казачовић, «Формирање муслиманских партизанских јединица у Источној Босни, Источна Босна у НОБ-у, књига II, Војноиздавачки завод 1971, стр. 187 (јасно се види Мујо Хоџић, «Формирање и борбени пут Муслиманског батаљона Романијског НОП одреда, Источна Босна у НОБ-у, I, стр. 292-6).

66) Исто.

67) При полаку на тзв. оловски фронт, Муслиманска чета је дошла на Гласинац, гдје је, 3. децембра, пред Главном штабом НОП одреда Босне и Херцеговине одржао политички састанак. На коме су говорили Слетодар Вукмановић Темпо и Дервиш Нумић. Родољуб Чолаковић. Занесени слободилачког рата (књига I. Сарајево, 1977, стр. 926-7), гедмињечету као батаљон и између осталог наводи да је она гада примила заставу. При томе је иако била мала забавила када је требало батаљону предати заставу. Наша застава, с обзиром на досадашњу и састав одреда, била је српска с петокраком звијездом у средишњем пољу. Питиће је ријешио сам командант, Хоџић, рекавши: - «Дајте ви мени заставу, под којом се данас бију наша српска бораца. а ми је нећемо осрамотити», Међутим, у цит. сјећању Мујо Хоџића (Источна Босна у НОБ-у. књига I, стр. 300), «абиљежено је да је чета тада „примила Црвену заставу савијену од црвених романијских шалова - кремеза“».

(Ј8) Батаљон је носио назив Меднички (муслимански) батаљон Романијског НОП одреда. Тај назив је узет по брду Медник изнад села Осова из кога је био знатан број бораца

69) Мујо Хоџић. цит. чл. 301.

Јсуде покоља и терора над српским народом⁷⁰⁾ и када је у окупираним градовима дошло до снажне активизације организације НОП-а. Све шире масе Срба, Муслимана и Хрвата су се супротстављале окупаторској и усташкој политици. Због тога су окупаторске и усташке власти поштовале терор и вршиле масовна хапшења. Тако, на примјер, у Сарајеву је почетком новембра 1941. ухапшено преко 1.000 грађана, од којих 300 Муслимана.⁷¹⁾

Муслимански грађански кругови, како они који су се везали за НДХ и други који су били за непосредну сарадњу са окупатором, желели су и у новим условима, које је наметнуо НОП - оружаном борбом, а и четништво својим политичким одређенима и покољима Муслимана и Хрвата-дасачувају свој политички утицај у муслиманским масама. Због тога је дио муслиманске буржоазије, који је до тада подржавао НДХ, почео да, с ослонцем на њемачког окупатора, тражи друга рјешења којима би сачувао своје позиције. У суштини, то је било настојање да се спријечи и заустави процес прилажења муслиманских маса НОП-у.⁷²⁾

У истом правцу је Дјеловало и четништво. У складу са својом политиком истребљења Муслимана (и Хрвата) оно није прихватило никакву сарадњу са Муслиманима, чак ни са оним који су од раније, и у то вријеме, били великосрпски оријентисани, а још мање је могло бити сагласно с учешћем муслиманских маса у народноослободилачкој борби. Четнички вођи у источној Босни противили су се и приликом склапања споразума са Главним штабом НОП одреда Босне и Херцеговине (1. октобра 1941. године) заједничкој сарадњи у борби против окупатора и НДХ - политици НОП-а у односу на Муслимане и Хрвате.⁷³⁾ И после тог споразума, они су наставили раније започете поклоне Муслимана, али сад масовније и са циљем не само да се »свете« Муслиманима за злочине које су чиниле усташе над српским народом него и да спријече њихово масовније одређивање на страну НОП-а.⁷⁴⁾ Поред осталог, покушали су да нападну Муслиманску партизанску чету док је била на положају против непријатеља у долини Праче, одакле је због тога и помјерена ка Олову. Исто се десило и са Муслиманским батаљоном, због чега је он, како је већ речено, помјерен ка Варешу.⁷⁵⁾ Истовремено су четничке јединице предузеле плчкашке походе и терор у селима из којих се налазила већина бораца Муслиманског батаљона. Пошто партизанске јединице нису имале снаге да заштите та и друга села, то је изазвало колебање код дијела бораца Муслиманског батаљона.⁷⁶⁾ У вријеме непријатељске офанзиве на источну Бојну (јануар - фебруар 1942) дошло је до његовог осипа-

70) Види шире о томе у чланку Расима Хурема »Покушај неких грађанских муслиманских политичара да Босну и Херцеговину издвоје из оквира Независне Државе Хрватске«, Годишњак друштва историчара Босне и Херцеговине, год. XVI, Сарајево, 1965. г.

71) згхлрник НОР-а. I/2. 65.

72) Ширетим кретањима, као и опрогестним резолуцијама тих буржоаских кругова види: Дервиш Сушић, Парергон, Ослобођење, Сарајево, 1980. и Олга Марасовић: Народна ослободилачка покрета грађи V ирвој години устанка, »Сарајевоу револуцији«, том II. стр. 488-490.

73) Види шире о томе: Родољуб Чипаковић, цит. дј. стр. 318-336.

74) Светогзар Вукмановић Темпо, Револуцијакојатече (Мемоври), Комукист, Београд, 1971, стр. 243-7.

75) Мујо Хоџић, цит. чл., стр. 299-301.

76) Исто, стр. 303.

пића. Прво је еамоволно напустила батаљон једна група од око 20 бораца, а послје тога, грешком Штаба НОП одреда »Звијезда«, отпуштено је још 105 бораца. Поелије продора њемачких дивизија на слободну територију и погибије Славише Вајнера Чиче и пролетера на Пјеновцу, политички комесар одреда »Звијезда«, Хасан Бркић, око 25. јануара 1942, позвао је борце баталона »који нису спремни да се по неколико дана боре без хране и смјештаја по кућама да слободно одложе оружје и да иду својим кућама, с тим што ће добити пропусницу за несметан пролаз... слободном територијом. Тражио је да онај који одлучи да иде кући одложи оружје ту на лицу мјеста...«⁷⁷⁾ Послије тога баталлон је преформиран. У Неговом саставу су остале двије чете. У току фебруара је дјејствовао на територији НОП одреда »Звијезда«, на положајима према Олову, Варешу и селу Очевију. Крајем тог мјесеца помјерен је на територију Романијског НОП одреда, на положаје према Соколцу.

Ту је остао десетак дана, за које вријеме је имао двије мање борбе са усташама.⁷⁸⁾ Такође, неколико бораца из баталона упућени су, почегком фебруара, у састав 1. ударне чете Романијског НОП одреда.

Приликом формирања 1. гролетерског источнобосанског батаљона ријешено је да већи дио бораца Муслиманског батаљона уђе у његов састав. Од тих бораца је формирана 3. чета а један дио је ушао у пратећу чету тог батаљона. Од преосталих дијелова бораца Муслиманског батаљона образована је чета која је добила задагак да се пребаци ка Фочи и Горажду. ради формиранга муслиманских паргизанских јединица у горњем Подрињу.

Поред Муслиманског батаљона Романијског НОП одреда у источној Босни је формирана и Муслиманска чета у еаставу Зеничког баталона НОП одреда »Звијезда«. Почетком јануара 1942. године из Муелиманског батаљона је упућена једна десетина пробраних бораца са Акифом Бешлићем и Раеимом Циндом са задатком да помогну формиранге те чете. Штаб тог баталона издвојио је из састава чета борце Муслимане и од њих Је, почетком фебруара 1942. године, образовао Муслиманску чету, у коју је ушла и поменута десетина. За командира је одређен Акиф Бешлић, а за политичког комесара чете Мустафа Бехмен.⁷⁹⁾ Та чета је постојала до пред крај марта 1942, када је у оквиру реорганизације Зеничког батаљона расформирана. Још раније, дио нених бораца је ушао у 4. зеничку чету 1. источнбосанског пролетереког батаљона - а већина је распоређена у остале чете Зеничког батаљона.⁸⁰⁾

Почетком априла 1942. године Мујо Хоџић и Тамил Циндо стигли су са четом од 45 бораца Муслимана у Фочу.⁸¹⁾ Од Врховног штаба су добили задатак да са групом политичких радника крену у муслиманска села ради окуиланга бораца за Муслимански батаљон који је требало формирати. Ускоро се чети придружило око 40 бораца Муслимана међу којима

77) Исто, стр. 306, и ЗГхриик НОР-а, ГУ/3.

78) Исто, стр. 308.

79) Тамил Казазонић, цит. чл., стр. 188.

80) Тамил Казазонић, Зенички паргизански одред, Наша ријеч, Зеница. 1967, стр. 76-7.

81) У тој чети биле су и днје другарице: Фачила Хоџић и Незира Циндо, прне Муслиманке саселакоје су у источној Босни ступилеу партизане (Тамил Казазовић, цит. чл., стр. 190).

и 5 другарица.⁸²⁾ Требало је да пристигну и још неки нови борци и да се формира Муслимаиски батал>он, али је то прекинула прол>етња непријател>ска офанзива. Та муслиманека чета (од око 80 бораца) борила се до средине маја 1942. године на подручју Фоче. Тада је укључена у Романијски ударни батаљон и у пробоју са Зеленгоре и она и батаљон били су разбијени. Већина њених бораца се пробила у свој крај (рогатички срез), а мањи дио се прикључио најближим партизанским јединицама или се, почетком љета 1942. године, пробио на ослобођену територију Бирча.⁸³⁾

У прол>еће 1942. године, када је непријатељ заузео ослобођене територије источне Босне и разбио источнобосанске партизанске и добровољачке јединице, изузев 3. босанске пролетерске бригаде у формирању (која је касније преименована у 6. пролетерску народноослободилачку ударну иеточнобосанску бригаду - даље 6. босанска бригада) и Бирчанског НОП одреда, једина муслиманска партизанска јединица остала је поменута 3. чета 1. батал>она те бригаде.

У условима осеке устанка, главна оријентација Покрајинског комитета КПЈ за Босну и Херцеговину и Главног штаба, који су остали у источној Босни, била је да се поново оживи устанак у тој области. Зато у току 1942. године није ни било посебних ангажовања да се формирају муслиманске партизанске јединице.⁸⁴⁾ мада се и даље исто тако одлучно и упорно водила борба за братство и јединство народа Босне и Херцеговине и Југославије.

Заплашени јачањем народноослободилачког покрета и снагом Народноослободилачке војске, усташе и четници су морали, и својом вољом, под притиском окупатора, да успоставе отворену уговорима утврђену сарадњу у борби против НОП-а. На цијелој територији Босне и Херцеговине до тога је дошло до краја прол>ећа 1942. године. Тако је под окрилом окупатора извршено обједињавање свих контрареволуционарних снага које су сада покушавале да народноослободилачком покрету натуре класни, грађански рат и да га на тој основи политички изолују и туку. Међутим, Комунистичка партија је остала досљедно на платформи народноослободилачке борбе, не одричући се при томе и социјалних циљева. Суштину те политике изразио је друг Тито у свом познатом чланку »Борба против окупатора први и најважнији задатак«. У уводном пасусу између осталог је рекао и следеће:

»... Све више и све јаче се врши диференцијација међу разним политичким фупацијама, тако да се на једној страни концентрирају сви реакцио-

82) То су били: Разија Алајбеговић, Нација Ђорић. Мунира Кећо, Зејна Прашто и Рехима Паица (исто као под 79).

83) Види шире о томе Мујо Хоџић, цит. чл., стр. 311-13.

84) Формирање муслиманских партизанских јединица и масовније ступање Муслимана у јединице НОВ и ПОЈ имало је и даље политички значај за борбу НОП-а у Босни и Херцеговини. Тако су Окружни комитет КПЈ за Грмеч и Штаб 1. крајишког НОП одреда у једном свом прогласу позвали Муслимане у том дијелу Босанске крајине да стварају партизанске одреде »како су то учинили Муслимани рогатичког и фочанског среза«. Нешто касије, на скупштини српско-православног свештенства и богословне омладине, одржаној у Српској Јесеници 15. XI 1942, истакнут је »... борбени и храбри Мујо Хоџић из источне Босне који се од првог дана устайка борио као партизан и који има свој чисто муслимански партизански одред«. (Атиф Пурић, Став Комунистичке партије Југославије према националном питању Муслимана у току народноослободилачког рата, Прилози бр. 4, 1988. стр. 505 и 508).

нари, противници народноослободилачке борбе, који на разне начине помажу окупатора, а на другој страни прилазе у редове Народноослободилачке фронте све нови родољуби који долазе до сазнања да је једино исправан, једино могућ⁸⁵⁾ пут онај којим данас иде огромна већина свих народа Југославије»

И поред осеке устанка, ти процеси су се развијали у Јуну 1942. године и у источној Босни. Све политичке снаге које су стајале иза квислиншких покрета и војних формација су се све више компромитовале а међу српским, муслиманским и хрватским масама све се видљивије испод⁸⁶⁾авало одређивање на страну НОП-а. Одрас тих процеса запажао се како међу сеоским тако и међу градским становништвом. Било је случајева да су неке четничке и милицијске јединице избјегавале да нападну 6. босанску бригаду кад је пролазила крајевима које су оне контролисале (на примјер, у долини Криваје, на Мајевици и Требави) или су је, чак, пропуштали кроз свој распоред.